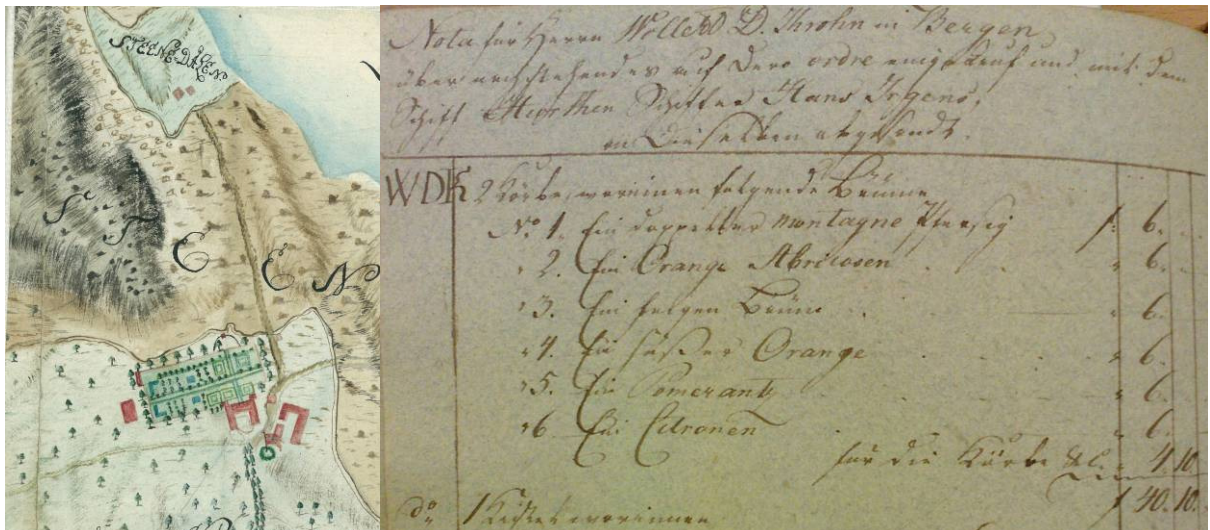

STEND HOVEDGÅRD

SAMMENDRAG ARKIVSØK

Arkivdokumenter vedrørende bageanlegget på Stend

INNHold

INNHold	3
BAKGRUNN, OPPGAVE OG OMFANG	4
METODE.....	5
OPPSUMMERING	7
RESULTATER AV ARKIVSØK I RELASJON TIL OPPGAVEN	9
1. ANGÅENDE TIDLIGERE EIER	9
2. CHRISTIES KART FRA 1776	10
3. ANLEGGETS UTVIKLING OG INNHold, KROHNS TID	13
BIBLIOGRAFI	18

BAKGRUNN, OPPGAVE OG OMFANG

Hordaland Fylkeskommune (HFK) har siden 2010 arbeidet med å dokumentere Stends hovedgårds hus- og hagehistorie. Huset ble nylig restaurert. Fylkeskommunen ønsker å restaurere deler av hagen for å formidle et godt eksempel fra Bergensregionens hagekunst fra 1700- og 1800-tallet.

Institutt for landskapsplanlegging (ILP) har fått i oppdrag å gå gjennom bergenske arkiver relevant for Stends hagehistorie. Oppdraget innebærer å oppsummere de viktigste funnene relatert til hagens utvikling og innhold. Resultatene skal senere inkluderes i en hovedrapport om Stends hagehistorie, der blant annet også georadarundersøkelser, resultater fra arkeologiske utgravinger og pollenanalyse til sammen skal gi en bred oppsummering hva man i 2012/13 vet om Stends hagehistorie.

Arkivundersøkelsene har vært begrenset i forhold til tidsforbruk (5 arbeidsdager på arkivet). Med denne rapporten foreligger derfor en kortfattet oversikt over de viktigste historiske funnene i relasjon til grøntanleggets utvikling. Det ble brukt relevante metoder for å belyse/synliggjøre de vesentlige kildene som kart, bilde og tekst. Undersøkelsen som bakgrunn til denne dokumentasjon er laget i tett samarbeid med arkivar Ygnve Nedrebø ved Statsarkiv i Bergen.

Før arkivarbeidet begynte forelå følgende dokumentasjon:

- Dokumentasjonsheftet av Hordaland Fylkekommune. Stend – frå høvdingsete til representasjonsstad. Dokumentasjonsheftet 2010.
- Karin Fossbaks masteroppgave, 2011.
- Karin Fossbakk har vært på Statsarkivet/Manuskriptsamlingen i 2011 og funnet frem en del arkivdokumenter som foreligger i tillegg til masteroppgaven.
- Georadarundersøkelsen, 2011/2012.
- Arkeologisk utgraving, 2011.

Oppgave:

- 1) På bakgrunn av resultater fra arkeologien og georadar i 2011 kom det opp spørsmål hvordan anlegget så ut før Krohnfamiliens tid eller i første tiden Krohnfamilien eide stedet. Området foran hovedhuset viser med sjakt 1 en påfylling/utfyllingen som passer godt overens med flukten i husfasaden (hoveddelen uten fløyer). Dette indikerer at sporene kan være del av et eldre anlegg fra husets første fase. For å undersøke denne muligheten nærmere skulle det gjøres utfyllende undersøkelser etter mulige tidlige kart, takster, branntakster, skjøter etc. fra tiden før 1771.
- 2) Undersøkelser av Christies kart vekket mistanke om at det oppsummerer/illustrerer to ulike stadier, og at kartet er tegnet av to ulike personer. Ved å undersøke originalkartet skulle det utredes ut om dette kunne bekreftes.
- 3) Det var ønskelig å se på anleggets utvikling og innhold, særlig i Krohns-tid men hvis mulig også før. I denne sammenheng ble det Krohnske familie- og forretningsarkiv undersøkt. Mesteparten av materialet befinner seg i Manuskriptsamlingen, UiB. På Statsarkivet ligger delvis digitaliserte deler som berører særlig Stend.

METODE

Om Stends hagehistorie foreligger allerede en del informasjon i C.W. Schnitlers bok fra 1916.¹ Schnitler refererer tydeligvis til arkivmateriale han var kjent med, men han unnlot å si noe mer om hvorfra informasjon kom og om, og i hvilken grad, det finnes ytterlig informasjon på arkivene. Det er kjent at Krohn-familien som eide stedet mellom 1765 og 1842 etterlot seg et omfattende forretningsarkiv som vi antok kunne ha vært kilden til Schnitlers opplysninger. Det var derfor viktig å gå gjennom dette forretningsarkivet for å se om Schnitlers opplysninger ble bekreftet og om det foreligger mer informasjon som kan belyse Stends hagehistorie.

Arkivdokumentasjon med regnskapsbøker, brev og memoarer er førstehåndsinformasjon for å tilnærme seg en eier og et hageanlegg. Nærere kommer man ikke eierens personlig intensjon og ønske med anlegget. Det er derfor spesielt viktig å fokusere på slik dokumentasjon. Dette sikrer at litteratur som oftest refererer til andre kilder blir kvalitetssikret og funn og utviklingstrekk av anlegget blir bekreftet. Schnitler er en slik sekundærkilde hvor han beskriver anleggets utvikling frem til 1916 på bakgrunn av arkivmateriale og informanter tilgjengelig tidlig på 1900-tallet. Mange har referert til Schnitler i ettertid som troverdig kilde. Metodisk var det derfor viktig å ikke involvere andre sekundærkilder i arbeidet. Her blir altså bare arkivfunn diskutert. Det er oppgaven til den endelige hovedrapporten å presentere ulike funn fra arkiv, felt, litteratur og muntlige opplysninger mot hverandre for å skape et mer helhetlig bilde av hagens utvikling og innhold.

Følgende arkiver og samlinger ble undersøkt:

Statsarkivet i Bergen

Manuskriptsamlingen, Bergen Universitet

Dessuten ble de utført stikkprøver i:

Kartsamlingen, Nasjonalbiblioteket, Oslo

Kartsamlingen, Nasjonalbiblioteket, København

Notatet har dessuten metodisk grunnlag i følgende dokumenter:

- ICOMOS. Firenzecharteret. <http://www.international.icomos.org>.
- ICOMOS. Veneziacharteret. <http://www.international.icomos.org>.
- Dieter Hennebo. Gartendenkmalpflege, Grundlagen der Erhaltung historischer Gärten. 1985.
- DGGL e.V. Historische Gärten, Aufgaben, Themen und Instrumente. 2000.
- Lambert, David. Researching a Garden's History, A Guide to Documentary and Published Sources. York, 1995.

¹ Schnitler, C.W.

Relevante kart:

Christie 1776

Kopi av Christies kart laget mellom 1830-49

Kildene og tolkning i relasjon til oppdraget:

Christies kart fra 1776 er det eldste kartet som viser noe av hagens detaljer. Det er knyttet noe usikkerhet til om hele kartet er tegnet i 1776 eller om deler ble tilføyet i yngre tid.

I Bergen universitets manuskriptsamling befinner seg Krohns-forretningsarkiv og familiens opptegnelser. Arkivet inneholder flere hyllemeter og er delt opp i Krohnske familiearkiv (MS438-468), Krohnske forretningsarkiv (MS468) og Krohnske jordegods (MS438, 443, 456, 463, 464, 465, 466). De tidligste funnene i relasjon til Stend er regnskapsbøker fra 1792-1836 (MS463) og Forretningsbrev til Etatsraad Wollert Krohn & Co 1776-1839 og Fremmed Faktura fra 1792 og yngre (MS468).

Spesielt interessant virker opptegnelser av Konsul Wollert Krohn laget ca. mellom 1830-49 (MS443). Krohn har selv gått gjennom hele familiearkivet og referere gjennomgående til arkivmateriale fra sent 1700-tallet og tidlig 1800-tallet. Han tilføyer egne erindringer og/eller historier som ble fortalt i familien.

OPPSUMMERING

Arkivet viser den største aktiviteten i relasjon til Stend og hagen mellom ca. 1799-ca. 1838. Dokumentene i arkivet forteller om flere gartnere, innkjøp av planter og reparasjon av hus og elementer i hagen. Det faller sammen med eiertiden av agent Wollert Krohn og sønnen konsul Wollert Krohn. Sistnevnte laget en stor oppsummering av familiens historie en gang mellom 1840 og 1849 som ligger i manuskriptsamlingen ved Universitet i Bergen.

Christies kart fra 1776 er fortsatt et mysterium. Etter denne undersøkelsen fastslår vi at kartet viser minst to stadier av hagen samlet. Det er derfor vanskelig å tidsfeste det man ser på kartet. Både georadar, arkeologi, litteratur og andre kilder kan bekrefte/avkreftet noe av Christies kart men denne diskusjonen tas i den overordnede rapporten hvor alle undersøkelser diskuteres mot hverandre.

Familearkivet etter Krohn er svært omfattende. Det har ikke vært mulig å gå gjennom hele arkivet, men det var mulig å få bekreftet konkrete opplysninger om utviklingstrekk og innhold i hageanlegget. Det foreligger nå en del resultater til spørsmål 2 og 3. Til oppgave 1 har det ikke kommet noe bedre svar. Det kan være mulig å finne ytterlig opplysning i danske arkiver. Men dette krever et større prosjekt hvor Stend kunne gå inn som case.

Fra senest Schnitlers bok i 1916 foreligger det en oppsummering over Stends historie med en del kartskisser. Mye av denne informasjon virker å komme fra arkivmateriale. Men Schnitler har både vært upresis i detaljene og meget sparsom med å angi kildene. Schnitler er benyttet i flere utredninger som troverdig kilde, tidligst i 1916 av Havebrukslæreren Bergem i Stend jordbrukskolens 50 årsjubileum og senest i 2010 i Sveinung Skjolds «Forslag til restaureringsplan for Stend» Det var derfor viktig å finne originalen til Schnitlers uttalelser og å få oppsummert de viktigste fakta fra arkivdokumentasjonen.

Oppsummering større aktiviteter i relasjon til hagen:

1682 Hans Kristoffersen Hiort bygger hovedhuset.

1765 Inventarium over Stend, Gjertrud Krohn kjøper Stend i det året. Det finnes omtalt hovedhuset med interiør, hagen med steingård, et lysthus, et materialhus og flere hus utenfor steingård.

1776 Christies kart med skille mellom inntun og uttun ble tegnet. I tiden hadde to sønner av Gjertrud Krohn overtatt. Fra 1782 overtok sønnen Wollert Krohn alene anlegget. Så kartet var muligens tenkt som grunnlag for salg eller overdragelse.

1782 "Etatsraadet" Wollert Krohn overtar Stend.

1784 hagefigurer ble levert til Stend. De kom fra S. Halkier i København. Eier av Stend og dermed sannsynlig bestiller er "Etatsraadet" Wollert Krohn som eide Stend mellom 1782-89.

1792 Agent Wollert Krohn overtar Stend

1794 "frukttær og hagefrøen" bestilles og bokføres i regnskapet til Stend. Uklart hvem bestilte og hvor bestillingen gikk til.

1795 Både lysthus og materialhus som er omtalt i 1765 bekreftes i det året: "jordens reparation ved Material hused og omkring ved Lusthuset".

1799 Den første bekreftet gartner, Valentin Hansen, dukker opp. I samme året ble det bestilt plantefrø i Hamburg. Hansen ble antakelig i:

1802 avløst av gartner Martin Schæffer som fikk lønn på Stend fra 1804.

1804 Bestillingsaktivitet av planter og frø øker med Schæffers ansettelse. I det året bestiller man "Frugttrær og hyacinther fra Amst." og seks oransjeplanter.

1816 Dreier tegner prospect over Stend. Prospectet er en bestilling av daværende eier agent Wollert Krohn. Han overtok Stend i 1792 og var eier fram til 1834. Hans representerer den mest aktive tiden i relasjon til hagen og arkivfunn. Et slikt prospect ble gjerne laget etter at anlegget var ferdig nyanlagt eller rehabilitert. Dette passer til arkivmateriale ellers. Noe før 1800 startet på Stend stort restaurerings- og oppussingsarbeid. Byggematerial, takstein er bestilt til husene. Reparasjon og supplerende elementer til lysthuset er nevnt i regnskapene særlig fram til ca. 1810.

1816 og 1817 Bestillinger i Holland gjentar seg flere ganger. Det er bekreftet "fra Harlem Rosentrær" og "Zwibler fra Harlem".

1818 Planteskole Böckmann fra Hamburg er nevnt for første gang. Men en planteskole i "Hamburg" ble også nevnt tidligere. Kontakten med Böckmann er regelmessig fram til 1830-tallet.

1834 Konsul Wollert Krohn overtar Stend. Han skriver familiehistorien som befinner seg i dag i UIBs manuskriptsamlingen. Her omtaler han både aktivitetene fra hans farfar "Etatsraadet" Wollert Krohn og far agent Wollert Krohn.

1838 Siste bestillingen i planteskole Böckmann i relasjon til denne undersøkelsen.

1842 Konsul Wollert Krohn selger til Wollert Konow.

1866 Eiendommen ble delt, Stend jordbruksskole etablert.

1867 Wilsons kart over situasjonen etter deling/opprettelsen av jordbruksskolen.

RESULTATER AV ARKIVSØK I RELASJON TIL OPPGAVEN

1. ANGÅENDE TIDLIGERE EIER

Sammenstillingen av eierekkefølge og enkeltfunn i arkivet kan gi et bilde på hvordan arkivdokumentasjon relaterer seg til stedets utvikling. Overtakelse av en ny eier betyr ofte rehabilitering, oppussing eller nybygg. Dette hadde konsekvenser for hagen. Bakgrunn og utdannelse av eieren kan bety noe for tolkningene av funn. Derfor er det grunnleggende å ha eierne alltid som grunnlag i arkivarbeidet. Eierne på Stend er kjent særlig gjennom følgende publikasjoner:

Hjellestad, Hermod 1933, Fana bind 2, Bergen, J. D. Beyer AS Boktrykker.

Øye, Asbjørn 1966, Stend jordbruksskole 100 år 1866-1966, Boktrykk – Bergen.

Eierhistorien er også oppsummert i yngre publikasjoner som stort sett refererer til Hjellestad 1933 og Øye 1966:

Hordaland Fylkeskommune. Stend – fra høvdingsete til representasjonsstad. Dokumentasjonsheftet av Hordaland Fylkeskommune 2010.

Fossbakk, Karin. Krohns hage på Stend 1771-1834. Masterarbeid UMB Ås 2011.

Denne dokumentasjonen starter med Stends historie på sent 1600-tallet.

Hans Kristoffersen Hiort (eier Stend frem til 1690): Han skal ha bygget hovedhuset som står i dag rundt 1682. Hiort fikk Kongebrev i 1682 for at Stend ble skattefri Setegård.

På Statsarkiv er registrert Hiort, Hans Christophersen: ”landcommisarius, toldinspektør, Bl.a. fod i N.K. 1672...”, Gift med Anne Marie Heideman. I følge Yngve (Statsarkiv Bergen) er det ikke mer informasjon om Hiort i Norge. Jeg har dessuten undersøkt norsk og dansk biografisk leksikon, pluss dansk adelsleksikon. Hiort hadde kontakt med Rosendal, dessuten var han dansk embetsmann. Det finnes muligens mer på danske arkiverviktig å se på danske arkiver (København). En kort undersøkelse på nettet og forespørsel i kartsamlingen (København) har ikke gitt noe funn. Søkeord for regionen: Bergen, Fana, Stend, Steen, Stene, Steengaard.

1692 **Henrik Rye** (eier Stend frem til 1702): På Statsarkiv er registrert: Registerkort over Rye, Henrich, ”toldforvalter, cammerraad, Kongl. Konfirm testamente 05.02.1701...”, Gift to ganger.

1702 **Wilhelm Hansen** (eier frem til 1739): Tvangssalg i 1739

1739 **Kongens Eiendom** (frem til 1741)

1741 **Wollert Danckertsen** kjøpte Stend (frem til 1762): hans enke solgte i 1765, fra 1765 foreligger en inventarliste på Manuskriptsamlingen i Bergen, se senere i notatet.

1765 **Gjertrud Krohn** (frem til 1771): etter hennes død overtok to sønner Wollert Krohn og Dankert Krohn.

1782 **Wollert Krohn** (eiet anlegget frem til 1789): overtok Stend alene. Han var født 1731, døde 1789 og ble kalt for ”Etatsraadet” i flere kilder.

1792 Sønnen **agent Wollert Krohn** (-1834): overtok etter faren, her den mest aktive hagetiden sett i forhold til arkivfunn.

1834 Sønnen **Konsul Wollert Krohn** (-1842). Wollert Krohn døde i 1849. Han var født 1790. Han dokumenterte familiens historie antakelig mot slutten av hans levetid, mellom 1840-1849, hvor han refererer til ulike arkivfunn tilbake til 1700-tallet.

1842 **Wollert Konow** (-1861). Kjøpet av konsul Wollert Krohn i 1842.

Fra yngre tid finner seg på Statsarkivet også en Skyldsetting av Stend fra 1861 med noe beskrivelse av Konows eiendom og en Sjønsforretningsprotocol angående gjerder fra 1870. Eiendommen er dokumentert med et kart fra 1867 (Wilsons kart). I denne tiden ble eiendommen delt og Stend jordbruksskole ble etablert i 1866. En del av eiendommen forble i Konows eie. I 1870 var det tydeligvis konflikter om gjerder som ble løst med sjønsforretningen mellom Konow og skolen.

2. CHRISTIES KART FRA 1776

Christies kart i original er ca. 50x40 cm og befinner seg på Statsarkiv i Bergen. Når man forstørrer virker det slik at detaljene i hagen er tegnet inn med en annen hånd enn grunnlaget. Man kan til og med se noen blyantstreker som bekrefter dette. Det er ikke funnet spor etter skraping i papirets overflate, noe som gjerne ble gjort om eldre partier inntegnet f.eks. blekk skulle fjernes. Fargebruken og detaljene av hagen er tydelig annerledes i og rundt hovedhuset på Stend enn på resten. Trærnes form skiller seg fra andre trær på kartet. Grunnlagskartet viser grensene etc. til Stend. Det skilles innmark og utmark.

Ved undersøkelsen av detaljene kan man dessuten legge merke til presentasjonen av flagget med en rund markering (dekorativt bed?) og delvis tegnet over en driftsbygning som befinner seg øst for hovedbygningen. Flagget kan virke som om det er et norsk flagg (!). Dette ble diskutert med både Yngve Nedrebø fra Statsarkivet og Christopher Harris som har jobbet mye med Christies kart. Harris har ikke hørt om presentasjon av noe annet enn dansk flagg i Christies tid. Men når man ser på den konkrete historien rundt Stend så har anlegget hatt en aktiv tid mellom 1792 og 1834 under agent Wollert Krohn. Vi vet at grunnkartet laget av Christie er fra 1776. Under agent Wollert Krohn kan det ha kommet til en supplerings av kartets detaljer. Detaljering av hagen kan i så fall være fra tiden hvor agent Wollert Krohn eide Stend og fra tiden etter 1821 (eneste tiden hvor et norsk flagg kunne relateres til). I 1821 fremla stortingsmann Frederik Meltzer sin tegning av det norske flagget slik det brukes i dag. Stortinget vedtok Meltzers flaggforslag, men kong Karl Johan avslo å sanksjonere vedtaket som lov. Isteden ble flagget approbert ved kongelig resolusjon av 13. juli 1821. En ny kongelig resolusjon av 17. juli samme år bestemte at det nye trefargede flagget bare kunne brukes i nordlige farvann.² Så det var tydelig konflikter rundt dette tema mellom Stortinget, Kongen og ikke minst et mer selvbevisst norsk borgerskap som både Meltzer og Wollert Krohn tilhørte. Fredrik Meltzer (født 29. september 1779 i Bergen, død 15. desember 1855) var en norsk forretningsmann og politiker. Meltzer var medlem av Riksforsamlingen på Eidsvoll 17. mai 1814, der han inngikk i Selvstendighetspartiet. Han representerte senere Bergen på Stortinget i flere perioder. Fra 1825 var han ar han overfiskevraker i Bergen. Det er meget sannsynlig at Meltzer og Wollert Krohn var bekjente og at konflikten rundt flagget var kjent for Wollert Krohn. Arkivmaterialet har ikke blitt undersøkt i relasjon til dette men bør følges opp. Det kan allikevel forsiktig antas at kartet som heter Christie 1776 er et planleggingsdokument eller en realisert situasjon under agent Wollert Krohn. Regnskapsboken for Stend supplerer dette. I tiden hvor agent Wollert Krohn var eier av Stend var det høy (hage)aktivitet på anlegget. Hans sønn konsul Wollert Krohn oppsummerte familiehistorien og tegnet en kopi av kartet i memoarene (kopien befinner seg i manuskriptsamlingen i UIB og er trolig tegnet i tiden mellom 1840 og 1849), se illustrasjon under). Riktignok viser kopien nå et dansk flagg.

Detaljene i kartet fra 1776 er interessante å diskutere. Når man følger grensen mellom innmark og utmark langs Stends eiendom viser det seg at lysthuset som er tegnet i hovedaksen fra huset ikke

² Wikipedia, http://no.wikipedia.org/wiki/Norges_flagg.

svarer helt til en utsparring som finnes i grensenes forløp. Dette kan bety at det fantes et lysthus i eldre versjoner men som ikke i detalj kom med på grunnlagskartet. Tidligere eiere som Hiort men også Hansen brukte penger på anlegget. Hansen gikk konkurs i 1739. I 1765 kjøpte Gjertrud Krohn Stend. Fra det året finnes en inventarium. Når Gjertrud Krohn døde i 1771 overtok hennes sønner Wollert Krohn og Dankert Krohn. Fra 1782 overtok Wollert Krohn alene noe som betyr at brødrene lot oppmåle/tegne kartet fra 1776. Det var kanskje ønske om å dele arvet/ordne et salg av eiendommen.

Utsnitt fra originalkart fra 1776: Tydeligvis er lysthuset i hovedaksen med huset ikke i samsvar med markering av innmark/utmark. Dessuten er markeringen av flagg med ring uthevet. Fargebruken og posisjon til anlegget virker som om det ble tegnet i ettertid (inn i grunnlagskartet som viser eiendomsgrensene og de overordnede trekk i landskapet).

I Manuskriptsamlingen, MS 438 mellom side 278 til 289 befinner seg en oppsummering av Krohn-familiens historie laget av konsul Wollert Krohn (1790-1849) sannsynlig mellom 1830 og 1849. Fargebruken og stilen er mer amatørmessig og ligner på stilen man ser på Christies kart påtegnet rundt Stends hageanlegg.

3. ANLEGGETS UTVIKLING OG INNHOLD, KROHNS TID 1765-1842

Anlegget i 1765 (inventarfortegnelse)

I det året ble Stend solgt av Gjertrud Krohn. Inventarium kan dermed være en liste over hele eiendommen for salg. Originalen ligger i Manuskriptsamlingen: MS 466c Gårdsregnskaper fra Stend, en avskrift fra rundt 1830-49 befinner seg i MS 438, side 21-23, Familie Krohn forfattet av Konsul Wollert D. Krohn.

I relasjon til hagen er det nevnt følgende elementer/hus:

”Een stor Have med ii FiskeDammer og i de flere Carusser, samt eet lyst-huus, og 1 Material Huus, og er indbagnet med Steen Gjerde, Ved Haven følger og Have Reedskaab, samt een deel Popper (Kopper?), Fugler, Stxxx. Urtepotter, Lauvetræer, og andre Træer. Med Videre, som er for Vidløftig at Specificere- Udenfor Haven befindes een Stoer Floor med Panne (?) og xxx.

Een Hæste Stald: hvorved er en Carrus Dam: Ruller Huus, Høns Huus. Eet Sta-Buur hvorved og befindes een VarrusDam. Herved befindes Bønder eller Forpagterens Huuse som bestaaer udi- Baar Stye, Ild Huus, Senge-Boe, Heste-Stald, Smale-Huus. Løe, xxx, Melke Boe- og Eet Kammer- Alle Huuse ere med Pande Tag, undtagen Soen og Stabuur som ere med Torver Tag- Ved Soen befindes q lyst-Huus dernæst 3 Boeder af Timmer 1 Nøst, og 1 Tacke, paa sammen 1 Kammers xxxxx og 1 stort Nøst at salte udi? – Paa Holmen 1 Nøste Bue alle med Pande Tag. 1 stort Baade-Nøst med

Torve Tag 1 Gverne Huus med Vand, hvori Giedder og xxxxx.”

Inventarium sier dessuten en del om interiør på hovedhuset.

Gartnerhistorie

Kilde: Gartnerbrev etc. i Ms 466 Dokumenter ved. Det Krohnske jordgods, Regnskap etc.

På arkivet er det dokumentet minst tre gartnere med tilknytning til Stend. Senest i 1792 nevnes en Matthias Gartner som fikk jevnlig lønn, det samme gjelder Mons Olsen som var forvalter på Stend. Det er noe usikker hvilke funksjon Matthias Gartner hadde på Stend. Vanlig lønn for ham mellom påske 1794 og 1795: 16.0.0 (Mons Olsen fikk for samme tidsrom ca. 50.0.0). Han er ikke ført opp etter 1796.

1799 nevnes Valentin Hansen fra Glücksburg, i samme år bestilles frø i Hamburg. I regnskapet er forholdsvis lite aktivitet mellom 1796 og 1801. En del byggeaktiviteter, murstein og mye taksten er nevnt. Men på hagen etc. lite. Først fra 1802 skjer det endringer.

I 1802 ”ankommer den nye gartneren”. Det er ført opp reise penger til hans reise. Han heter Martin Schæffer, hans kontrakt og en del korrespondanse foreligger. Schæffer blir først aktiv i 1804. I 1792 overtok sønnen Agent Wollert Krohn Stend. Han døde i 1834.

Fra 1810 ble det tydeligvis behov for en ny gartner. Joachim Heinrich Steffens ble invitert til Stend, reise penger ble betalt og er bokført i Stends regnskapsbøker 1811. Det foreligger også anbefalingsbrev etc. for ham. Men han fikk aldri lønn. Det kan bety at han ikke fikk jobb på Stend eller at han kan ha fått lønn i form av naturalia eller andre rettigheter. Men sistnevnte er tvilsomt. Steffens dukker aldri opp igjen i regnskapet til Stend. En annen mulighet er at Steffens fikk et bedre tilbud et annet sted. Det er ikke avklart hvilken rolle Schæffers i denne prosessen hadde. Det kan være nyttig å følge dette videre opp med folketellingene.

Statuer

Allerede i 1784 ble hagefigurer til Stend levert. De kom fra S. Halkier i København. MS468, Nr. 131 Forretningsbrev til Etatsraad Wollert Krohn & Co, Pakke 1, Mappe 1 1776-1784.

I memoarer til Konsul Wollert D. Krohn på 1800-tallet oppsummeres hvor figurene skal ha stått. MS 438, side 278 til 289.

"I et Brev fra S. Halkier, Kiøbenhavn 31. Juli 1784. hedder det " Pro Memoria! Jeg har herved den Ære efter Hr Th Erichsens andmodning; at oversende Dem, følgende stykker efter indlagte Connoiskommet?!: tvende liggende løver paa Piedestal, Ceres og Diana Mablet paa Bræder Graat i Graadt, legeledes paa Bræder med Bontede Coleurer, tvende Danske Husarer, en Gartner og Jæger, samt et Billedhugger stykke paa Fod, forestillende Minerve. At disse Stykker kommer [s] aa til dig [p]aa Sommeren, maatte behageligst undskyldes, da Mahleren haver opholdt mig."

Man vil vel spørre hvorledes disse Sager anvendtes og dersom kan jeg give sine Besked. ? Løvene være anbragte ved Foden af den Trappe som endnu? fra Borggaarden paa Steen, fører ind i Huset.-De danske Husarer, stode naar det ikke regnede, udenfor den Spilend bygning der var bag Huset mod Haven, i Regnvar var dens Plads indenfor Spilerne- De graat malede Gudinder havde sin Plads i det store Lysthus i Haven (det med det blaa Tag paa vedlagte Tegning). Gartneren og Jaegerens Plads rettede sig efter Veiret, snart stode de her snart der i Haven naar Solen skinnede, regnede det nragtes de under Tag. Minerva stod ved Enden af en af Buegangene. De malede Fugle som fulgte med Gaarden Nordaas bragtes til Steen hvor de anvendtes."

Lysthus og drivhus

Det må ha eksistert flere "lysthus" i følge arkivdokumentasjon. Inventarium i 1765 nevner i hvert fall et lysthus og et materialhus innenfor gjerdet.

Reparasjon og arbeid i forbindelse med et lysthus er blant annet nevnt i:

1795 Elling Wiigen for "jordens reparation ved Material hused og omkring ved Lusthuset"

1806 "400 Blaae tag steen"

1807 "200 blaa tag pander, arbeid med lysthuset"

1807 "3 Tylver tømmer (altså 12 stykke), 1 Tylv Speer 11 alen, 1/2 Tylv dito 9 aalen til lysthuse"

1808 "Snekkerarbeid for Lysthuset"

1808 "Glasmager for vindu i lysthus"

1809 "4 røyler til lysthuset", ikke spesielt dyrt, kan være en slags seil eller duk, ordet kan stamme fra skip (se utdrag fra ordboken).

Kilde: Regnskapsboken over Stene-gaards Intægt og Utgift, MS 463.

Interessant er også innkjøp av røde og blå takstein. Tar man Dreiers prospekt som grunnlag så hadde lysthusene/materialhus mørke takstein mens hovedhuset var lagt med røde. Dette bekreftes med regnskapene og mengden av bestillinger med stein.

I memoarer til Konsul Wollert D. Krohn på 1800-tallet oppsummerer han hvordan anlegget under "Etatsraadet" har utviklet seg. Kilde: MS 438, side 278 til 289:

"Hvilke Udvidelser Haven fik da den kom i den Danckertsenske Familiens Hænder vides ikke, men at Husene store uforandrede lige indtil Gaarden blev offentlig Eiendom (LandsbrugsSkole), er utvilsomt-Haven kan muligens erholdt nogen Udvidelse eller snarere Forskjønnelser af Etatsraaden, det kan vel være at han lod opføre det, for sin Tid, overordentlig store Drivhus. Sikkert er det at han lod komme mange og kostbare Træer og Planter fra Hamborg og Amsterdam. Ogsaa Husets Udstyr laa ham paa Hierte."

Drivhuset er i hvert fall med på Christies kart men ikke nevnt i inventarium fra 1765. Derimot har vi en faktura fra 1804 som refererer til innkjøp av oransjeriplanter.

Planteskoler

I følge regnskapsbøkene hadde Stend omfattende kontakt med planteskolen Böckmann i Hamburg minst siden 1819. Kontakten med ”et firma i Hamburg” startet allerede i 1799 men det er usikkert hvilken planteskole menes. I desember det året er i regnskapsbøkene til Stend nevnt: December, 31 Frøe, Træer fra Hamburg til 24.1.10 (ut fra bøkene var i det året ingen gartner ansatt). Schæffer kom først i 1802. Hansen var ikke nevnt lenger.

Før 1799 er det altså ingen konkrete planteskoler nevnt.

1809 Frøregning fra Hamburg

1816 Frøregning Hamburg, rosetrær Harlem, Zwibler fra Harlem

Fra 1818 er Böckmann nevnt i regnskapene. Kontakten trekker seg over flere år i hvert fall frem til 1838.

Det ble også bestilt oransjeriplanter i Harlem Holland i 1804, men uten at planteskolens navn. Forhandlere var agent Duell i Amsterdam.

Firma Böckmann var et av de største handelsgartnerfirma i Hamburg frem til 1854. I 10 generasjoner har familien drevet med handel av planter og frø. Bedriften startet under Hans som i 1600 i Lübeck like ved Holstentor hadde et kunst- og handelsgartneri. Hans sønn, Matthias, flyttet i 1640 til Hamburg. Bedriften hadde sin storhetstid på 1700- og 1800-tallet. Her ble mange gode fagfolk utdannet og videreformidlet til park- og hageanlegg i inn- og utlandet. Firmaets eiendom var i følge kildene en særverdighet. Stend hadde kontakt med firma under den siste eieren Johann Hinrich Böckmann som døde i 1854. Etter han ble eiendommen utparsellert og solgt. Andre firma i Hamburg overtok markedet (Kilde: Irmgard Sorge-Genthe. *Hammonias Gärtner*. Hamburg 1973).

Planter

Konkret planter nevnes veldig sporadisk i hele materialet.

1794 ”frukttær og hagefrøen ”

1799 ”frø og trær fra Hamburg”

1804 ”Frugttrær og hyacinther fra Amst.”

1809 ”Ertisjokfrø”

1816 ”fra Harlem Rosentrær”

1816/17 ”Zwibler fra Harlem”

1832 ”grønsaksfrø fra Böckmann”

Oransjeriplantene fra en faktura fra 1804 inkluderer følgende (originaltekst):

1. *ein doppelter Montagne Phirsig*
2. *ein Orange Abricosen*
3. *ein Feigen Baum*

4. *ein süßer Orange*

5. *ein Pomerantz*

6. *ein Citronen*

24 Stück doppelte, blaue, weiße und rothe Hiacinthen Zwiebeln.

Det er til sammen 6 trær/busker som ble holdt i drivhuset. På Dreiers prospekt ser man seks potter stående foran drivhuset.

Undersøkelsen til punkt 3) bekrefter altså ulike detaljer angående hagens utvikling og innhold. Dette er et viktig grunnlag for å verifisere tidligere omtaler om hagen. Særlig Schnitler brukte originalkilder uten referanser. En del av disse foreligger nå med dette arbeidet. Noen av uttalelser fra Schnitler kan nå diskuteres nærmere mens andre mangler fortsatt bekreftelse. Den oppsummerende rapporten om hagen på Stend vil kunne sammenstille de ulike funnene og resultater fra undersøkelsen.

BIBLIOGRAFI

- DGGL e.V.** Historische Gärten in Deutschland, Aufgaben, Themen und Instrumente. Berlin, 2000.
- Fossbakk**, Karin. Krohns hage på Stend 1771-1834. Masterarbeid UMB Ås 2011.
- Hennebo**, Dieter. Gartendenkmalpflege, Grundlagen der Erhaltung historischer Gärten. Stuttgart, 1985
- Hjellestad**, Hermod. Fana bind 2. Bergen 1933.
- Hordaland Fylkeskommune.** Stend – frå høvdingsete til representasjonsstad. Dokumentasjonsheftet av Hordaland Fylkekommune 2010.
- Lambert**, David. Researching a Garden's History, A Guide to Documentary and Published Sources. York, 1995.
- Schnitler....
- Øye**, Asbjørn. Stend jordbruksskole 100 år 1866-1966. Bergen 1966.
- Internet:
- ICOMOS**, Chartret av Firenze, <http://www.international.icomos.org>.
- ICOMOS**, Chartret av Venezia, <http://www.international.icomos.org>.
- Wikipedia**, http://no.wikipedia.org/wiki/Norges_flagg.